

GÜNÜMÜZ TÜRK LEHÇELERİNDE GEREKLİLİK

Yrd. Doç. Dr. Hikmet KORAŞ
Niğde Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi

Özet

Bugün yazı dili olarak kullanılan Türk Lehçelerinin hepsinde “Eski Türkçe” deki gereklilik çekimi şekli aynen veya benzer şekilde, aynı mantıkla yapılmaktadır. “Batı Grubu Türk Lehçelerinde”, Güney Azerbaycan ve Irak Azerbaycanı hariç, eski çekimin yanında sonradan gelişen *-malı/-meli* sıfat fiil ekiyle de gereklilik çekimi, benzer veya farklı şekillerde yapılır. Bu iki lehçede çekim sadece gerek kelimesi yardımıyla yapılırken, nadiren de olsa *-malı/-meli* eki kullanılmaktadır. Doğu grubu ise çekimi sadece *kerek* kelimesi ve onun eş anlamlısı *lâzım* kelimesi ile yaparken, Kuzey grubu Türk lehçeleri *kerek*, *gacet ve teyis (ti)*, *tiyeş* kelimelerini kullanarak aynı mantıkla gereklilik çekimini yapmaktadırlar. Kırgız Türkçesinde istek çekimi gereklilik yerine de kullanılmaktadır. Çuvaş Lehçesinde Oğuz grubundaki eke benzer şekilde ortaya çıkmış *-malla/-melle* eki yardımıyla çekim yapılırken, Yakut Lehçesinde çekim, yine bir sıfat-fiil eki yardımıyla, aynı mantıkla yapılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: gerek, lâzım, teyis (ti), tiyeş, gacet, kerek

NECESSITY IN CONTEMPORARY TURKISH DIALECTS

Abstract

Necessity conjugation has been used similar, almost same logic or same as the old Turkish Dialect in written up to date Turkish Dialect. In west group of Turkish Dialect, in addition to necessity conjugation “-malı/-meli” suffix have been used as participle except South Azerbaijan and Iraqi Azerbaijan. In latter, conjugation generally used with necessary, rarely is used with “-malı/-meli” suffix. On the other hand east group of Turkish Dialect uses “*kerek*” and its synonym “*lâzım*” as conjugation, however north group of Turkish Dialect uses “*kerek*, *gacet* and *teyis (ti)*, *tiyeş*” as necessity conjugation. In Kyrgyz Turkish, request conjugation is used instead of necessity conjugation. In Çuvaş Dialect, “-malla/-melle” suffix are used as conjugation similar suffix in Oğuz Dialects, Yakut Dialect uses similar logic in order to make conjugation with the help of participle.

Key Words: gerek, lâzım, teyis (ti), tiyeş, gacet, kerek

Giriş

Türkçe, geçen asrın ilk çeyreğine kadar dünyada iki yazı dili ile temsil edilmiştir. Bunlardan birisi Çağatay Türkçesi, diğeri ise Osmanlı Türkçesidir. Bunlardan Osmanlı Türkçesini, sadece Oğuz grubu Türk toplulukları kullanırken; Çağatay Türkçesini Karluk, Kıpçak grubu Türk toplulukları ve Oğuz topluluğunun bir kısmı kullanmıştır. Eski Türkçe döneminde aynı yazı dilini ortak kullanan bu

Türk topluluklarının, iki ayrı yazı dili kullanmaya başladığı dönemde de müşterekleri devam etmiş, 20. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra kendi iradesi ile ve kendi iradesi dışında, özellikle farklılıkların ön plana çıkartılmaya çalışıldığı, yeni bir yazı dili ve farklı alfabeler kullanmak zorunda kalan Türk topluluklarının yazı dillerinde müşterekler hâlâ devam etmektedir. Bu müştereklerden birî tasarlama kiplerinden gerekliliğin çekimidir.

Gerekliliğin çekimi, bugünkü kadar açık olmasa da, Eski Türkçe döneminde **kerek** kelimesi yardımıyla yapılmaktaydı (Gabain, 1988: 56-83; Özmen, 2003: 179). Bu kullanım şekli Karahanlı Türkçesi döneminde daha da netleşmiştir (Ercilasun, 1984: 148; Hacıeminoğlu, 1996: 193-194). Oğuz Türkçesinin yeni bir yazı dili olarak teşekkül ettiği dönem olan ve Eski Anadolu Türkçesi diye adlandırılan dönemde de; şart, istek ve emir çekimlerine **kerek** kelimesi getirilerek, çekim aynı mantıkla yapılmaya devam etmiştir (Karaatlı 1999, s. 65; Gülsevin, 1997: 110; Timurtaş, 1981: 132). 15. yüzyılda Türklüğün eski kültür merkezlerinin bulunduğu coğrafyada Oğuzların bir kısmı, Kıpçak ve Karlukların kullandığı Çağatay Türkçesinde ise, bir taraftan Eski Türkçede kullanılan *-gu/-gü* partisibi ile yapılan çekim, diğer taraftan gelecek zaman partisibi *-gay/-gey* ile yapılan çekim kullanılırken (Eckmann, 1988: 211-245), diğer taraftan şart çekiminin üstüne *kirek* kelimesi getirilerek de (Eraslan 1999: 81) gereklilik çekimi üç farklı şekilde yapılmaya devam edilmiştir.

Eski Anadolu Türkçesi devri sonlarında teşekkül eden *-malı/-meli* partisibi gereklilik kipi eki olarak kullanılmaya başlanmış ve gittikçe de yaygınlaşarak, Oğuz grubu Türk lehçelerinin umumi gereklilik kipi eki olmuştur (Ergin 2000: 313). Bunun yanında gerek kelimesi yardımı ile yapılan çekim şekli de kullanılmaya devam etmiş, hatta bu kullanışa paralel şekiller de gelişmiştir (Koraş, 2005: 135-154).

Geçen asrın ilk çeyreğinde Sovyet Rusya'nın Asya'daki Türk coğrafyasını istila etmesinden sonra, Çağatay Türkçesini yazı dili olarak kullanan, pek çok Türk topluluğunun konuşma dillerinin yazı dili olarak kullanılmaya mecbur edilmesiyle yeni Türk yazı dilleri ortaya çıkmıştır. Yeni Türk yazı dillerinin ortaya çıkmasından sonra, mümkün olduğu kadar farklılıklar öne çıkarılmasına rağmen müşterekler de devam etmiştir. Bu noktadan baktığımızda yazı dili olarak kullanılan günümüzdeki Türk lehçelerinde gereklilik kipi ve kullanılışı şöyledir:

I. Günümüz Türk Lehçelerinde Gereklilik

I.A. Doğu Türkçesinde Gereklilik

I.A.1.Özbek Türkçesinde Gereklilik

Özbek Türkçesinde gereklilik ifade eden iki ayrı şekil vardır.

Birincisi: **fiil tabanı + (i)ş + iyelik kökenli şahıs eki + kerek/mi** şeklinde olumlu veya soru; **fiil tabanı + (i)ş + iyelik kökenli şahıs eki eki + kerek+**

emes/mi şeklinde olumsuz veya soru çekimi yapılmaktadır. Fiil tabanı (*i*)ş fiilden isim türetme eki ile isimleştirildikten sonra iyelik eki ve *kerek* kelimesi normal çekimi, kereden sonra *emes* getirilmek suretiyle de olumsuz çekim yapılmaktadır. **kelişim kerek, kelişing kerek, kelişi kerek, kelişimiz kerek, kelişingiz kerek, kelişleri kerek** (Öztürk, 1997: 180; Coşkun, 2000: 152).

İkincisi şart çekiminin üstüne *kerek* kelimesi getirilmek suretiyle yapılır. **kelsem kerek, kelseng kerek, kelse kerek, kelsek kerek, kelsengiz kerek, kelseler kerek** (Öztürk, 1997: 180).

Bunun yanında Öztürk, *-mak/-maslik* ekleriyle yapılan çekiminde şahıs eklerinin de gelebildiğini belirtir (Öztürk, 1997: 180).

Gereklilik kipinin çekiminde *kerek* kelimesi yerine *lâzım* kelimesi kullanılarak da çekim yapılabilir (Coşkun, 2000: 154).

Bunlara ilave olarak, gerekliliği ifade eden fakat, şahsı belli olmayan bir şekil daha vardır. Sadece öznesi olmayan cümlelerde kullanılan bu çekim - (*i*)ş fiilden isim türetme eki yerine olumlularda *-maq* ve olumsuzlarda *-maslik* ekleri ve *kerek/lâzım* kelimeleri getirilerek yapılmaktadır (Coşkun, 2000: 154).

bolsalar kerek/ lâzım; bolsa kerek/ lâzım; bolışsa kerek/ lâzım

“**Yana cedidler bilen köp sözleşmaq kerek.** (<Yine cedidlerle çok konuşmak gerek.)

...tahayyül küçi ve imkanini hem unutmaslik kerek. (<...tahayyül gücü ve imkanını unutmamak gerek)”

I.A.2. Uygur Türkçesinde Gereklilik

Uygur Türkçesinde de Özbek Türkçesinde olduğu gibi gereklilik ifadesi bir ekle değil *kerek* ve *lâzım* kelimeleri yardımıyla yapılır (Kaşgarlı, 1992: 180; Öztürk, 1994: 87). *Kerek* kelimesi ile yapılan çekim, Özbek Türkçesinde olduğu gibi şart çekimi üzerine *kerek* ve *lâzım* kelimeleri getirilerek veya fiil tabanı üzerine fiilden isim yapma eki *-ş* ve üzerine iyelik kökenli şahıs ekleri getirilerek ve *kerek/lâzım* kelimesi yardımıyla yapılır (Öztürk, 1994: 86). Fiilin üzerine *-ş* fiil ismi getirilerek yapılanın yanında *-mak/-mek* ekinin üzerine iyelik ekleri, sonra *kerek/lâzım* kelimeleri getirilerek de yapılmaktadır. **yazmikim kerek, yazmikimiz kerek, işlişimiz kerek, işlişi kerek, okumikimiz lâzım** gibi (Kaşgarlı, 1992: 180)

Yine **-(i)ş kerek, -mak/-mek kerek, -maslik/-meslik kerek** şeklinde de gerekliliğin belirsiz (şahıssız) çekimi yapılır. *Lâzım* kelimesi ile yapılan çekim de *kerek* kelimesi ile yapılanın aynısıdır, sadece *kerek* yerine *lâzım* kullanılmaktadır. Yine *lâzım* kelimesi gibi az kullanılan *zörür* ve *şart* kelimeleri ile de çekim yapılabilir (Öztürk, 1997: 182/ 1994: 88).

I.B. Kuzey Türkçesinde Gereklilik

I.B. 1. Kazak Türkçesinde Gereklilik

Kazak Türkçesinde gereklilik çekimi benzer üç değişik şekilde yapılmaktadır. Bütün çekimlerde, -v, -uv/-üv fiilden isim yapma eki üstüne iyelik ekleri, sonra *kerek*, *qacet* veya *teyis* (ti) kelimeleri getirilmek suretiyle yapılır (Buran-Alkaya, 1999: 269; Öner, 1998: 207).

fiil+iyelik ekleri + kerek/qacet/teyis (ti)

jazuvım kerek(<yazmam gerek); **jazuviñ qacet**(<yazman gerek); **jazuvi teyis(ti)**(<yazması gerek)

I.B. 2. Kırgız Türkçesinde Gereklilik

Buran-Alkaya ise Kırgız Türkçesinde gereklilik çekiminin **fiil+-mak/-mek, -mok/-mök, -makçı/-mekçi, -mokçu/-mökçü+şahıs ekleri** ile yapıldığını belirtirler (Buran-Alkaya 1999, s. 307).

cazmakmın, cazmaksıñ, cazmak (caz-: yaz-); **tökmökçübüz, tökmökçüsüñör, töküsmökçü** (tök-: dök-)

Bu aynı zamanda Kırgız Türkçesindeki **-mak/-mek, -mok/-mök, -makçı/-mekçi, -mokçu/-mökçü** ekleriyle yapılan istek çekimidir. Öner bu çekimde sadece bir niyet değil aynı zamanda gerekliliği hatta mecburiyeti bildirdiği için gereklilik çekimini karşıladığını belirtmektedir (Öner 1999: 204-207). *-mak/-mek, -makçı/-mekçi* ekiyle yapılan bu istek çekiminin gerekliliği karşılması diğer Kıpçak grubu lehçeleri için de geçerlidir (Öner, 1999: 203).

I.B. 3. Tatar Türkçesinde Gereklilik

Tatar Türkçesindeki gereklilik çekimi de Özbek, Uygur ve Kazak Türkçelerindeki çekime çok benzer. Özbek ve Uygur Türkçelerindeki – (i)ş, **-mak/-mek**; Kazak Türkçesinde –v, -uv/-üv fiil ismi eki yerine Tatar Türkçesinde –**rga/-rge, -arga/-erge** mastar eki getirilerek **kirek** ve **tiyeş** kelimeleri yardımıyla yapılmaktadır. İyelik eki almamış belirsiz çekimlerde ise şahıs cümlelerinin öznesinden anlaşılmaktadır (Öner, 1998: 207).

miña başlarga tiyeş, siña başlarga tiyeş, veya miña yazarga kirek, siña yazarga kirek, aña yazarga kirek, bizge yazarga kirek, sizge yazarga kirek, alarga yazarga kirek veya **kaytmaska tiyeş ide** (<dönmemeli idi); **sızıp atarga onıtırğa kirek ide** (<çizip atmalı unutmalıydı) (Öner, 1998: 208).

I.C. Batı Türkçesinde Gereklilik

I.C.1. Türkmen Türkçesinde Gereklilik

Türkmen Türkçesinde gereklilik kipi çekimi *-mAlI* ekiyle yapılmaktadır. Bu ekle iki ayrı şekilde çekim yapılmaktadır (İlker, 1997: 127). Bunlardan birincisinde fiilin üzerine *-malı/-meli* eki ve sonra şahıs eki getirilir. **almalıdım, almalıdık, barmalıdırım, barmalıdırıs, almalmışsınız** gibi. İkincisinde ise önce şahıs zamiri getirilerek sonra malı/-meli eki almış fiil gelir. **men barmalı, sen almah, onlar gelmeli, biz almah** gibi (Zeynalov, 1992: 353). Bunun yanında *-mOIU* yuvarlak ünlülü şekiller de kullanılır. Olumsuz çekimi ise *deel* kelimesi yanında *-ma/-me* fiilden isim yapma ekine *-sız/-siz* isimden isim yapma eki getirilmek suretiyle de yapılır (Borjakov-Sarıhanov-Söyegov-Hojayev-Ernazarov, 1999: 306).

I.C.1.a. Birincisinde şahıs zamiri + fiil+malı/-meli şeklinde; **men sözlemeli, sen sözlemeli, ol sözlemeli**

I.C.1.b. İkinci şekilde ise: **fiil + -malıdır/-melidir + şahıs ekleri** getirilerek yapılmaktadır. Bu çekimde ikinci şahıslarda *-dır/-dir* ekleri getirilmeden **fiil + -malısın/-melisin, -malısınız/-melisiniz** şeklinde de çekim yapılmaktadır. Olumsuz çekimler ise *deel* kelimesi yardımıyla yapılır. İkinci çekim şeklinde *-dır/-dir* ve üstüne gelen şahıs ekleri *deel* kelimesinden sonra gelmektedir (Kara, 2001: 50).

I.C.2. Azerbaycan Türkçesinde Gereklilik

I.C.2.A. Kuzey Azerbaycan Türkçesinde Gereklilik

Azerbaycan Türkçesinde gereklilik kipinin çekimi üç ayrı şekilde yapılmaktadır (İlker, 1997: 125; Buran-Alkaya, 1999: 67).

I.C.2.A.1. Birincisi Türkiye Türkçesinde olduğu gibi *-malı/-meli* ekiyle yapılan çekimdir. Çekim şahıs eklerindeki ufak tefek farklılıklarla aynı sayılır. **Olmalıyam, olmalısan, olmalıdır, olmalıyığ, olmalısınız, olmalılar/olmalıdırlar.**

I.C.2.A.2. İkinci çekim şekli ise *-ası/-esi* ekiyle yapılan çekimdir. **alasıyam, alasısan, alasıdır, alasıyığ, alasısınız, alasıdırla** şeklinde yapılan çekime Azerbaycan Türkçesinde fiilin lazım forması denir (Buran-Alkaya, 1999: 67).

I.C.2.A.3. Üçüncü çekim şekli ise istek kipinin çekiminden önce gerek kelimesi getirilmek suretiyle yapılır. **gerek gelem, gerek gelesen, gerek gele** (Buran-Alkaya, 1999: 67).

I.C.2.B. Güney Azerbaycan Türkçesinde Gereklilik

Güney Azerbaycan Türkçesinde de durum farklı değildir. *-malı/-meli* eki yaygın olmamakla beraber gereklilik kipi çekimi için kullanılmaktadır. Gerek kelimesi ile yapılan çekim ise hem Kuzey Azerbaycan'da olduğu gibi gerek kelimesi önce şart, istek veya emir çekimli fiil sonra (**gerek toyhıyalım; gerek çullayak, gerek bezene, gerek gelim, gerek çeke** gibi); hem de şart, istek, emir çekimli fiil önce gerek kelimesi sonra gelerek (**ucalsa gerekdir, gedem gerek** gibi) yapılmaktadır (Sarıkaya, 1998: 292).

I.C.2.C. Irak Azerbaycan'ında Gereklilik

Irak Azerbaycanı'nda gereklilik kipi çekimi istek kipi çekiminin önüne *gerek* veya *gere* kelimeleri getirilerek yapılır, bunun yanında *-malı/-meli* ekiyle yapılan çekim de nadir olarak kullanılır: **gere (k) gelim, gere (k) gelesen, gere (k) gelsin, gere (k) geleg, gere (k) gelesiz, gere (k) gessinler** çekiminin yanında **çekmeli, köçmeli** gibi *-malı/-meli* ekiyle yapılmış gereklilik çekimleri de nadiren görülür (Bayatlı, 1996: 395).

I.C.3. Gagavuz Türkçesinde Gereklilik

Gagavuz Türkçesinde gereklilik çekimi iki ayrı şekilde yapılmaktadır.

I.C.3.1. Birinci şekil Türkiye Türkçesinde olduğu gibi *-malı/-meli* ekiyle yapılan çekimdir. Bu çekim yapılırken, şahıs zamiri gereklilik eki almış fiilden önce gelir. **bän almalı, sän almalı, o almalı, biz almalı, siz almalı, onnar almalı** (Özkan, 1996: 158).

I.C.3.2. İkinci çekim şekli ise Azerbaycan Türkçesindeki gerek kelimesi ile yapılan çekim gibi istek çekiminin önüne *läüzım* kelimesi getirilerek yapılır: **läüzım gidäyim, läüzım gidäsin, läüzım gitsin, läüzım gidälim, läüzım gidäsiniz, läüzım gitsinnär.** *läüzım* kelimesi yardımıyla yapılan çekimde de zaman zaman *läüzım* kelimesinden önce şahıs zamiri gelebilmektedir. **bän läüzım athıym, sän läüzım yazasın, siz läüzım işleyäsiniz** gibi. Her iki çekim şeklinin de olumsuzu kendisinden önce *diil* kelimesi getirilerek yapılmaktadır. **diil olmalı, diil saçmalı, diil läüzım gitmää, diil läüzım beklemää, diil läüzım gücendirmää** (Özkan, 1996: 158).

I.C.4. Türkiye Türkçesinde Gereklilik

Türkiye Türkçesinde gereklilik iki ayrı şekilde yapılmaktadır. Bunlardan birincisi, *-malı/-meli* ekiyle yapılır. İkincisi ise, Türkçenin tarihi devirlerinde kullanılan gerek kelimesi yardımıyla yapılan çekim etrafında gelişen yeni şekillerdir (Zülfikar, 1980: 125; Zeynalov, 1993: 354).

I.C.4.1. Birinci şekilde –*malı/-meli* eki fiil kök veya gövdesi üzerine gelir ve ondan sonra 1. tip şahıs eklerinin gelmesiyle çekim yapılır. **Gelmeliyim, gelmelisin, gelmeli, gelmeliyiz, gelmelisiniz, gelmeliler** gibi.

I.C.4.2. İkinci çekim şekli *gerek* kelimesi ve onun eş anlamlıları etrafında gelişen şekildir. Bu çekim şekli birkaç ayrı şekilde yapılmaktadır.

I.C.4.2.a. Şahıssız çekim: Fiil kök veya gövdesinden sonra –*mak/-mek* isim-fiil eki, onun üzerine de *gerek* veya *lâzım* kelimesi getirilerek yapılır. Bu şekilde şahıs ifadesi olmamasına rağmen genel bir şahıs ifadesi var demek mümkündür (Koraş, 2005: 135-154).

I.C.4.2.b. *gerek* ve *lâzım* kelimesi ile yapılan şahıs belli olan çekim: Bu şekilde fiil kök veya gövdesinden sonra –*ma/-me* isim-fiil eki, onun üzerine iyelik ekleri ve sonra *gerek/lâzım* kelimesi getirilerek çekim yapılır. Yeni ortaya çıkan bu şekilde, *gerek* kelimesi şekil ve zaman eklerini de alabilir. Böylece geçmiş, şimdi, geniş ve gelecek zamanlarda gereklilik çekimi yapılır, hatta aynı şekilde bunların hikaye, rivayet ve şart çekimlerini de yapmak mümkündür (Koraş, 2005: 135-154).

I.C.4.2.c. *zor* ve *mecbur* kelimeleri yardımıyla yapılan çekim: Bu kelimelerle yapılan çekim yine iki ayrı şekilde yapılmaktadır. Bu kullanışta istek dışı, yani kişinin kendi iradesinin dışında bir zorlama sözkonusudur.

I.C.4.2.d. Birinci şekilde, –*mak/-mek* isim-fiil eki almış bir fiilden sonra, imek fiili üstüne şekil ve zaman eklerinden birisi ve şahıs eki almış, bahsedilen kelimeler getirilerek yapılır (Koraş, 2005: 135-154).

I.C.4.2.e. *zor* ve *mecbur* kelimeleri ile yapılan ikinci çekim şekli ise kal-yardımcı fiili yardımıyla yapılır. Bulunma hali eki almış *zor* ve *mecbur* kelimelerinden sonra gelen kal- yardımcı fiili bütün şekil ve zaman eklerini alarak kullanılır, aynı zamanda birleşik çekim de yapılabilir. Kalmak yardımcı fiili, gereklilik eki –*malı/-meli* dahil bütün şekil ve zaman eklerini alabilir (Koraş, 2005: 135-154).

I.C.4.2.f. *şart* ve *farz* kelimeleri yardımıyla yapılan gereklilik: *gerek* ve *lâzım* kelimeleri ile şahsa bağlı olarak yapılan çekimde olduğu gibi fiil kök veya gövdesinden sonra –*ma/-me* isim-fiil eki üzerine iyelik ekleri ve sonra *şart* veya *farz* kelimeleri getirilerek çekim yapılır. Şart ve farz kelimeleriyle yapılan çekimde, imek fiili yardımıyla çekimin hikaye, rivayet ve şart birleşik çekimi de mümkündür (Koraş, 2005: 135-154).

II. Çuvaş Lehçesinde Gereklilik

Çuvaş Türkçesinde gereklilik çekimi –*malla/-melle* eki ile yapılır (Bozkurt, 1999: 739; Yılmaz, 2002: 105). Epe **kil-melle** (<gelmeliyim), **epe kil-melle-mar** (<gelmemeliyim), **ese kil-melle** (<gelmelisin), **pel mele** (<bilmeli), **vula-**

malli (<okumalı).Yılmaz, gereklilik çekiminin yapıldığı bu eki gereklilik ortacı olarak adlandırmaktadır. Çünkü ekin sıfat işlevi yaygındır. **Kaymalla şın** (<gitmesi gereken adam); **kimelle şın** (<girmesi gereken insan) gibi (Yılmaz, 2002: 105).

III. Yakut Lehçesinde Gereklilik

Yakut Türkçesinde üç tip gereklilik çekimi vardır. Bunlar, geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman için ayrı ayrıdır (Kirişçiöğlü, 1994: 88).

Geçmiş zamanda gerekliliğin olumlusu için iki, olumsuz çekim için ise üç ayrı çekim şekli kullanılmaktadır. Olumlu çekimler; birincisinde **fiil+-ar/-er sıfat-fiil eki+daax/-deexiyelik eki+ e-** fiilinin görülen geçmiş zamanı; ikinci çekimde, **fiil+ -iax sıfat-fiil eki+ iyelik eki+ e-** fiilinin görülen geçmiş zamanı getirilerek yapılır (Kirişçiöğlü, 1994: 91). **bar-ar-daax etim** (<varmalıydım, varmam gerekti), **bar-ar-daax etiñ** (<varmalıydın, varman gerekti) birinci tip çekimi için; **bar-iax-taax etim** (<varmalıydım, varmam gerekti), **bar-iax-taax etiñ** (<varmalıydın, varman gerekti) ikinci tip çekim için örnektir. Olumsuz çekimler ise, **fiil+ ia suoxtaax/-mmaxtaax/battax+e-** fiilinin görülen geçmiş zaman çekimi eklenerek yapılır. 1. tip olumsuz, **bar-iasouxtaax etim** (<varmamam gerekti), **bar-ia souxtaax etiñ** (<varmamam gerekti); 2. tip olumsuz **bar-i-mmaxtaax etim** (<varmamam gerekti), **bar-i-mmaxtaax etiñ** (<varmamam gerekti); üçüncü tip olumsuz ise **ba-battaax etim** (<varmamam gerekti), **bar-battaax etiñ** (<varmamam gerekti) şeklinde yapılır.

Mecburiyet ve vazife ifade eden şimdiki zamanda gereklilik, **-ar/-er sıfat-fiil eki+taax** isimden isim yapma eki ve onun üzerine gelen şahıs ekleri ile; olumsuz çekiminde ise **-ar/-er** sıfat-fiil eki yerine olumsuzu **-pat/-pet** eki getirilerek yapılır (Kirişçiöğlü, 1994: 88). **bar-ar-daax-pın** (<gitmeliyim, gitmem gerekiyor, gitmek zorundayım), **bar-ar-daax-xın** (<gitmelisin, gitmen gerekiyor, gitmek zorundasın) örnekleri olumlu çekim; **bar-bat-taax-pın** (<gitmemeliyim, gitmemem gerekiyor, gitmemek zorundayım), **bar-bat-taax-xın** (<gitmemelisin, gitmemem gerekiyor, gitmemek zorundasın) şimdiki zamanda gerekliliğin örnekleridir.

Gelecek zamanda gereklilik de iki ayrı şekilde yapılmaktadır. Birinci tip çekim için, **-iax/-ie x sıfat fiili+-taax/-teex+şahıs ekleri** getirilerek olumlusu; **-ia/-ie+suoxtaax+ şahıs ekleri** getirilerek çekim yapılır (Kirişçiöğlü, 1994: 89). **ah-iax-taax-pın** (<açmak zorunda kalacağım), **ah-iax-taax-xın** (<açmak zorunda kalacaksın); olumlu; **ah-ia-suoxtaax-pın** (<açmak zorunda kalmayacağım), **ah-ia-suoxtaax-xın** (<açmak zorunda kalmayacaksın) olumsuz çekimin örnekleridir.

İkinci tipin çekimi, olumlularda **-iax/-ie x+tustaax+şahıs eki** getirilerek tek şekilde yapılırken, olumsuzlarda ise **ia/-ie suohtustaax+şahıs ekleri; -ia suo xkeriñneex+şahıs eki; -ia+şahıs ekleri+ ete; -ia+suox+-e** fiilinin görülen geçmiş

zaman çekimi getirilerek yapılır (Kirişçioğlu, 1994: 89)¹. **ah-iax-tustaax-pın** (<açmam gerekecek), **ah-/iax-tustaax-xın** (<açman gerekecek) olumlu çekim; **ah-ia suox tustaax-pın** (<açmam gerekecek), **ah-ia-suox-tustaax-xın** (<açman gerekecek) 1. tip olumsuz; **ah-ia-m ete** (<açmamam gerekecek), **ah-ia-ñ ete** (<açmamam gerekecek) 2. tip olumsuz; **ah-ia soux etim** (<açmamam gerekecek), **ah-ia soux etiñ** (<açmamam gerekecek) 3. tip olumsuz olmak üzere ikinci tipin ilk şeklindeki olumsuz çekimle birlikte gelecek zamanda gerekliliğin ikinci tipte dört ayrı olumsuz çekim şekli vardır.

SONUÇ

Türk Lehçelerinin hemen hemen hepsinde Eski Türkçede kullanılan *gerek* kelimesi ile yapılan çekime benzer şekilde çekim yapılmaktadır. Bu Batı Türkçesi lehçelerinin çoğunda, *-malı/-meli* eki ile yapılan çekimin yanında kullanılan ikinci bir şekildir. Azerbaycan, Gagavuz ve Türkiye Türkçelerinde *gerek* kelimesinin Arapça eş anlamlısı *lâzım* kelimesi ile de çekim aynen yapılmaktadır. Zaman zaman gereklilik veya mecburiyeti ifade eden başka kelimelerle de çekim yapılabilir. Batı grubu Türk lehçelerinde kullanılan ikinci ortak çekim şekli, Güney Azerbaycan ve Irak Azerbaycan'ı hariç, *-malı/-meli* ekiyle yapılan çekimdir (İlker, 1997: 125). En yaygın kullanılan şekil fiil tabanının üstüne *-malı/-meli* eki ve sonra şahıs eki getirilerek yapılan çekimdir. Bunun yanında, bu ekle yapılan çekim de zaman zaman farklı şekillerde yapılmaktadır. *-malı/-meli* eki almış fiilden önce şahıs zamiri getirilerek yapılan çekim gibi.

Doğu Türkçesini oluşturan iki Lehçede de gereklilik çekimi *kerek* ve *lazım* kelimeleri yardımıyla yapılmaktadır. Tek farklılık aynı işlevlerde kullanılan farklı eklerin tercih edilmesidir.

Kuzey grubu Türk lehçelerinde de ise çekim *kerek*, *gacet*, *teyis(ti)* (*tiyeş*) kelimeleri yardımıyla yapılmaktadır. Kırgız Türkçesinde istek çekimi gereklilik çekimini de karşılamaktadır. Tatar Türkçesinde, Türkmen ve Gagavuz Türkçelerinde olduğu gibi şahıs zamiri fiilden önce gelmektedir.

Çuvaş ve Yakut Lehçelerinde çekim, kullanılan ekler bakımından, farklı şekilde yapılmasına rağmen çekimin mantığı Türkçenin genel mantığının dışına çıkmamıştır.

Sonuç olarak şunu söylemek mümkündür: Türk Lehçelerinin hemen hepsinde çekim mantığı aynen devam etmektedir. Eski Türkçede kullanılan *kerek* kelimesi ile yapılan çekim şekli, farklı kelimelerle de olsa, bütün lehçelerde ortak çekim şeklidir. Batı grubu lehçelerinde *-malı/-meli* sıfat fiil eki, iki saha hariç, gereklilik kipi eki olarak yaygınlaşmıştır. Çuvaş lehçesinde *-malı/-meli* ekine benzer şekilde *-malla/-melle* eki kullanılarak çekim yapılmaktadır. Yakut Lehçesinde ekler farklı fakat mantık yine aynıdır.

¹ E- fiilinin görülen geçmiş zaman, çekimi ...etim, ...etiñ, ...ete, ...etibit, ...etigit, ...etiler şeklindedir (Kirişçioğlu, 1994: 98).

KAYNAKLAR

- BAYATLI, Hidayet, 1996, **Irak Türkmen Türkçesi**, TDK, Ankara.
- BORJAKOV, A-Sarıhanov, M-Söyegov, M-Hojayev, B-Ernazarov, S, 2000, **Türkmen Diliniñ Grammatikasy**, TDK, Ankara.
- BOZKURT, Fuat, 1999, **Türklerin Dili**, TC Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri Dizisi, Ankara.
- BURAN, Ahmet-Alkaya, Ercan, 2001, **Çağdaş Türk Lehçeleri**, Akçağ yayınları, Ankara
- COŞKUN, Volkan, 2000, **Özbek Türkçesi Grameri**, TDK, Ankara.
- ECKMANN, Janos, 1988, “*Çağatayca*” **Tarihi Türk Şiveleri**, (Çev. M. Akalın), s. 211-245, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.
- ERASLAN, Kemal, 1999, **Mevlana Sekkakî Divanı**, TDK, Ankara.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican, 1984, **Kutadgu Bilig Grameri** (Fiil), Ankara
- ERGİN, Muharrem, 1980, **Türk Dilbilgisi**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- GABAİN, A. Von, 1988, **Eski Türkçenin Grameri** (Çev. M. Akalın), TDK, Ankara.
- GÜLSEVİN, Gürer, 1997, **Eski Anadolu Türkçesinde Ekler**, TDK, Ankara
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin, 1996, **Karahanlı Türkçesi Grameri**, TDK, Ankara
- İLKER, Ayşe, 1997, **Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde Fiil**, TDK, Ankara.
- KARAATLI, Recep, 1999, **Leta’ifu’l-Kudsiyye** (Giriş-Transkripsiyonlu Metin-Grammatikal Dizin), (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum.
- KAŞGARLI Sultan Mahmut, 1992, **Modern Uygur Türkçesi Grameri**, Orkun Yayınevi, İstanbul.
- KİRİŞÇİOĞLU, Fatih, 1994, **Saha Türkçesi Grameri**, TDK, Ankara.
- KORAŞ, Hikmet, 2005, “*Türkiye Türkçesinde Gerekliklik*” **Türklük Bilimi Araştırmaları**, 17. Sayı, Bahar, Niğde.
- ÖNER, Mustafa, 1998, **Bugünkü Kıpçak Türkçesi**, TDK, Ankara.
- ÖZKAN, Nevzat, 1996, **Gagavuz Türkçesi Grameri**, TDK, Ankara.
- ÖZTÜRK, Rıdvan, 1994, **Yeni Uygur Türkçesi Grameri**, TDK, Ankara.
- _____, 1997, **Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil**, TDK, Ankara.

- ÖZMEN, Mehmet, 2003, “*Gerek, Gerekmek ve Gereklilik Çekimi*” **Dil ve edebiyat Araştırmaları Sempozyumu 2003 Mustafa Canpolat Armağanı** (Aysu Ata-Mehmet Ölmez), Ankara
- SARIKAYA, Mahmut, 1998, **Güney Azerbaycan Türkçesi** (Fonetik-Morfoloji-Sentaks), (Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Kayseri.
- TİMURTAŞ, Faruk Kadri, 1981, **Eski Türkiye Türkçesi Grameri, XV., Yüzyıl Gramer- Metin-Sözlük**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- YILMAZ, Emine, 2002, **Çuvaşça Çok zamanlı Morfoloji**, Grafiker Yayınları, Ankara.
- ZEYNALOV, Ferhat, 1993, **Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi**, (Çev. Yusuf Gedikli) Cem/Kültür, İstanbul.
- ZÜLFİKAR, Hamza, 1980, **Yabancılar İçin Türkçe Dilbilgisi**, Ankara.